

УДК 336

М. П. Шаварина, доц., канд.ekon.наук, Н. В. Шаманська, доц., канд.ekon.наук
Тернопільський національний економічний університет

Недержавне пенсійне забезпечення в Україні в умовах становлення ринкової економіки

Проаналізовано проблеми функціонування в Україні недержавних пенсійних фондів. Відображено фактори впливу на недержавне пенсійне забезпечення, його переваги в умовах ринкової економіки та перспективи подальшого розвитку в Україні.

пенсійна система, недержавне пенсійне забезпечення, недержавні пенсійні фонди, професійні та корпоративні пенсійні фонди

Реформування пенсійної системи – одне з найважливіших завдань розбудови соціально орієнтованої ринкової економіки в нашій державі.

Проблематика пенсійного забезпечення та його реформування привертає увагу багатьох вчених, а саме: М. Вінера, В. Кабанова, І. Кичко, Н. Ковальової, Д. Леонова, А. Михайлова, О. Мельника, В. Нагорного, Б. Надточія, А. Нечая, С. Онишко, М. Ріппи, О. Ткача, Л. Ткаченка, А. Федоренка, А. Якимів, В. Яценка та ін.

Разом з тим, низка проблем у сфері недержавного пенсійного забезпечення залишається невирішеними. Зокрема, потребують подальшого вивчення теоретичні засади розвитку фінансових відносин у даній сфері, джерела первинного накопичення коштів у недержавних пенсійних фондах, державне регулювання діяльності професійних і корпоративних пенсійних фондів. Наявність цих та інших складних питань, а також важливе соціально-економічне значення пенсійного забезпечення обумовили вибір теми статті та її актуальність.

Реформування пенсійної системи – одне з найважливіших завдань розбудови соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні. Трирівнева пенсійна система передбачає реформування існуючої солідарної системи (перший рівень) і створення додаткової – нагромаджувальної складової, яка в свою чергу, включатиме загальнообов'язкове державне страхування (другий рівень) та недержавне пенсійне забезпечення (третій рівень).

Формування пенсійної системи країни є складним процесом, в якому мають враховуватися багато факторів, які включають соціально-економічні тенденції, демографічну ситуацію, ступінь розвитку фінансового ринку та фінансових інститутів, податкове законодавство.

Необхідність структурного реформування системи пенсійного забезпечення населення країни стало очевидним, виходячи з таких факторів, як зростання демографічного навантаження, неспроможність існуючої солідарної системи, що базується на принципі перерозподілу, забезпечити необхідні фінансові ресурси для виплати гідних розмірів пенсій, соціальна несправедливість існуючої системи (значна кількість пілг, відсутність зв'язку між трудовим внеском особи та розміром її пенсії), низький коефіцієнт заміщення, тобто співвідношення розміру пенсії із заробітною платою. Загальновідомо, що забезпечити фінансову стабільність та гідний рівень життя пенсіонерів здатні лише диверсифіковані пенсійні системи, які поєднують у собі всі можливі способи та методи фінансування. На початку 90-х років минулого століття Світовий банк розробив трирівневу модель пенсійної системи, спрямовану на

запобігання кризі старіння населення. Цю модель взято за основу в багатьох країнах, саме на неї орієнтована і пенсійна реформа в Україні [1, с. 18].

Недержавне пенсійне забезпечення є третім рівнем пенсійної системи та базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством. Слід зазначити, що успішність впровадження другого рівня пенсійної системи, тобто обов'язкової накопичувальної системи, насамперед залежить від успішного розвитку недержавного пенсійного забезпечення, яке вже стало важливою частиною нової пенсійної системи України.

У сфері недержавного пенсійного забезпечення спостерігається тенденція збільшення кількості надавачів послуг. Так станом на 1 січня 2009 р. Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України погоджено 77 статутів недержавних пенсійних фондів, до Державного реєстру фінансових установ внесено інформацію про 58 недержавних пенсійних фондів, з яких 44 – відкритих, 9 – корпоративних та 5 професійних недержавних пенсійних фондів [2, с. 203].

Послуги у сфері недержавного пенсійного забезпечення надаються пенсійними фондами, створеними відповідно до норм Закону України “Про недержавне пенсійне забезпечення” та пенсійними фондами, які розпочали роботу з початку 90-х років (до набрання чинності вказаного Закону) і перебувають у стадії реорганізації відповідно до законодавства за планом реорганізації, погодженим із Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України.

Загалом існуюча в Україні система недержавного пенсійного забезпечення дуже консервативна та негнучка, що значною мірою пояснюється досить жорстким державним регулюванням. Її розгортання стримується також низьким рівнем доходів у переважній більшості населення, непрозорістю відносин власності, слабкою соціальною свідомістю роботодавців, необізнаністю та недовірою громадян, нерозвинутістю ринкової інфраструктури. У нинішній ситуації державі та суспільству надзвичайно важливо визначитися із соціально-економічними пріоритетами, зокрема, щодо перспектив недержавного пенсійного забезпечення.

Нагромаджувальній складовій, як обов'язковій, так і добровільній, нині приділяється особлива увага, оскільки солідарна пенсійна система, основним принципом якої є утримання контингентів пенсіонерів наступними поколіннями працівників, може бути надійною та ефективною лише за умови розширеного відтворення населення. Нині ж головною характеристикою демографічної ситуації практично у всіх розвинутих країнах став звужений режим відтворення населення, що зумовлює необхідність посилити нагромаджувальні складові пенсійної системи.

Отже, головним чинником поширення нагромаджувальних пенсійних систем є насамперед демографічні тенденції, пов'язані з подальшим старінням населення та зростанням демографічного навантаження на контингенти працездатного віку. При цьому рівень ефективності та розвитку пенсійних систем, їхні конкретні характеристики визначаються переважно економічною моделлю, зокрема, організацією ринку праці, наявністю традицій соціального діалогу тощо. Вплив інших макроекономічних показників (зростання ВВП, інфляція) дістає прояв здебільшого у фондовому режимі (активність фондового ринку, реальна доходність пенсійних активів) тощо [3, с. 39].

Нинішня демографічна ситуація в Україні, яка характеризується надзвичайно високим рівнем старіння населення, низькою народжуваністю, високою смертністю населення у працездатному віці, зумовлює нагальність пенсійної реформи і необхідність переорієнтувати пенсійну систему на нагромаджувальні принципи.

На розвиток недержавного пенсійного забезпечення як складову ринкової системи великий вплив справляє також макроекономічна ситуація, зокрема, темпи зростання і структура ВВП зумовлюють можливості інвестування та доходність

пенсійних активів. Однак основним інвестиційним джерелом дотепер залишаються власні кошти підприємств та організацій (57,8% загального обсягу у 2008 р.), дедалі більшої уваги набувають кредити банків та інші позики (15,5% у 2008 р. проти 1,7% у 2000 р.) Кошти іноземних інвесторів становили 3,7%, і тенденції до їхнього зростання не спостерігаються, що свідчить про низьку інвестиційну привабливість України на глобальному ринку капіталів [4, с. 92].

Уразливість економіки України викликана не стільки зовнішніми чинниками, скільки непослідовністю і незбалансованістю державної економічної політики, зокрема, щодо пільгових економічних режимів та приватизації. Нестабільність вітчизняного законодавчого поля, нерозвинутість ринкових механізмів регулювання зумовлюють доволі високий ризик для інвестицій, у зв'язку з чим швидкого розширення обсягів прямих іноземних інвестицій очікувати не доводиться. Альтернативою їм можуть стати кошти нагромаджувальної складової пенсійної системи.

Важливе значення недержавного пенсійного забезпечення мають також інфляційні очікування, які безпосередньо впливають на рівень реального інвестиційного доходу, що в значній мірі зумовлює майбутній розмір пенсійних виплат. Захист пенсійних вкладів від знецінення вимагає перевищення ставки дохідності пенсійних активів над рівнем індексу споживчих цін. Індexація пенсійних виплат задля їх купівельної спроможності закладається, як правило, і при обчисленнях вартості анuitетів. Проте проблема захисту пенсійних коштів від знецінення є актуальною для всіх без винятку країн, де існують нагромаджувальні пенсійні системи, незалежно від того, добровільні вони чи обов'язкові.

Надання податкових звільнень та відстрочок фактично субсидує розвиток недержавного пенсійного забезпечення, але державні витрати, пов'язані з дотаціями чи податковими пільгами, у майбутньому компенсуються достатнім розміром нагромадженої суми для придбання повноцінного анuitету, отже, економією державних коштів на соціальному забезпеченні пенсіонерів, які з різних причин не набули права на прийнятний розмір виплати з обов'язкової підсистеми.

Це особливо актуально для України, оскільки нині великі контингенти населення не залучені до державного пенсійного страхування або сплачують мізерні внески. До таких категорій належать, насамперед, підприємці – фізичні особи, інші самозайняті та члени їхніх сімей; громадяни, які мають неформальну зайнятість, зокрема, нелегальні трудові мігранти та інші особи, зайнятість яких не оформлена відповідно до вимог чинного трудового законодавства; особи, зайняті в домашньому господарстві, або інші особи, які з різних причин не займаються економічною діяльністю. Податкові стимули мають заохочувати ці верстви населення до того, щоб вчасно потурбуватися про забезпечення власного добробуту в похилому віці, дадуть змогу скоротити тіньовий обіг коштів, направивши їх в інвестиційний ресурс, і водночас зменшити державні соціальні зобов'язання. Тому держава має спрямовувати діяльність недержавного пенсійного забезпечення насамперед на ці групи населення.

Звичайно, корпоративні або інші групові пенсійні системи зручніші й вигідніші не лише для установ недержавного пенсійного забезпечення. Вони мають суттєві переваги і для їхніх учасників, адже ризик, пов'язаний з успішністю пенсійного фонду, та адміністративні витрати в даному випадку бере на себе роботодавець. Слід також врахувати, що переважна більшість населення (навіть у розвинутих країнах) мало обізнана у фінансових питаннях, слабо орієнтується у фінансових інструментах та ризиках. Проте проблема групових пенсійних систем – відсутність або обмеження можливості працівників самостійно обирати пенсійний фонд чи конкретний вид контракту, залежить від лояльності та добросовісності роботодавця. Спільною проблемою для групових пенсійних систем є небезпека дискримінації працівників: роботодавці можуть надавати вигідніші умови для висококваліфікованих осіб, а молодший персонал – утримувати на мінімумі або взагалі без доступу до пенсійних систем. Це явище характерне навіть для високорозвинутих країн. З

точки зору державного регулювання, в даному напрямі важливо забезпечити для громадян максимально широкі можливості вибору форми та способу участі в пенсійному страхуванні.

Існує ряд факторів, що мають спонукати підприємства до створення системи недержавного пенсійного забезпечення для своїх працівників.

Це, по-перше, пільговий податковий режим для внесків до НПФ – відрахування підприємства на користь працівників належить до валових витрат, зменшуючи на відповідну суму базу для податку на прибуток, а в окремих випадках – обов'язкові соціальні внески. Не підлягає оподаткуванню інвестиційний дохід, отриманий від здійснення операцій з пенсійними активами. Пенсійні виплати оподатковуються за пільговою ставкою 60% від базової ставки, якщо пенсіонерові менше 70, і взагалі не оподатковуються, якщо пенсіонер старший 70 років.

По-друге, це розширення фінансово-інвестиційних можливостей. Підприємство – засновник НПФ має доступ до довгострокових фінансових ресурсів, частина яких може бути використана на власні інвестиційні проекти.

По-третє, участь у НПФ дозволить роботодавцю вирішити проблеми кадрової політики (зниження плинності кадрів, утримання кваліфікованих працівників, омолодження колективу) та підвищити рівень матеріального стимулювання співробітників. Крім того, підприємство – НПФ посилить соціальний захист працівників і, таким чином, підвищить престижність та соціальну привабливість установи [5, с. 19].

Щодо гарантованості збереження коштів у НПФ, то законодавство передбачає відразу потрібний нагляд за ринком пенсійних заощаджень. За НПФ здійснюють нагляд Держфінпослуг та ДКЦПФР, а за зберігачами активів – НБУ. Банкам – зберігачам заборонено здійснювати операції з пенсійними активами, які не передбачені інвестиційною декларацією фонду. Також Законом регламентовано ліцензування суб'єктів НПЗ, сертифікацію персоналу та інформаційних систем персоніфікованого обліку. Законодавчо обмежують пенсійні схеми, дозволені до застосування в системі НПЗ. Обов'язковою вимогою є диверсифікація розміщення активів фондів: на депозитному рахунку в одному банку їх може бути не більше 10%; а щодо цінних паперів – не більше 5% в одних руках. Рада НПФ може в щоденному режимі отримувати інформацію про всі операції з коштами на рахунках учасників. НПФ є окремою від засновника юридичною особою, і його активи відділені від активів засновника, адміністратора, компанії з управління активами та зберігачами фонду. Для НПФ передбачений особливий режим ліквідації, який надійно страхує вкладника від втрат пенсійних заощаджень. Додаткова гарантія для вкладника коштів – заборона гарантування фондом фіксованих розмірів виплати та доходу.

Відповідно, в існуючих умовах можна визначити такі тенденції розвитку контингенту НПФ та споживачів їх послуг:

- диференціація НПФ по групах у залежності від співвідношення показників кількості вкладників, учасників і суми активів;
- випереджальні темпи створення відкритих НПФ (як найбільш гнучких при побудові пенсійних систем);
- формування конкурентної ринкової позиції відкритих і корпоративних НПФ при залученні вкладників – юридичних осіб;
- невисокі темпи приросту кількості добровільних вкладників – фізичних осіб;
- висока ступінь “зрілості” контингенту учасників НПФ за віком, що може спричинити у найближчі п'ять років зростання рівня показника “вибуття” учасників НПФ.

З огляду на значний потенціал НПФ, їх соціальне значення та вагому роль у розвитку економіки держави, заслуговує на увагу питання сприяння їх розвитку.

Для розвитку системи НПФ необхідно:

- диверсифікація структури активів НПФ з метою оптимального співвідношення між доходністю, ліквідністю і ризиковістю розміщення коштів (зокрема експерти Світового банку рекомендують дозволити НПФ інвестувати кошти за кордон);
- відновлення довіри з боку населення – НПФ не зможуть подолати стереотипи недовіри ні рекламними компаніями, ні обіцянками – лише надійною й ефективною роботою упродовж трьох–п'яти років;
- створення компенсаційних механізмів (розбудова системи гарантування вкладів та забезпечення виплат за договорами НПЗ);
- вдосконалення та поглиблення механізмів взаємодії та зворотного зв'язку між НПФ та іншими учасниками системи НПЗ;
- вдосконалення законодавства та нормативно-правової бази у сфері НПЗ;
- наявність відповідної інфраструктури, що забезпечуватиме високу ліквідність та абсолютну прозорість фінансованих вкладень НПФ;
- проведення широкої просвітницької роботи щодо діяльності НПФ, популяризації їх послуг (у т. ч. соціальної реклами);
- розбудова системи спеціалізованого навчання та постійного підвищення кваліфікації працівників на основі сучасних навчальних технологій та з урахуванням найкращої міжнародної практики;
- розвиток інформаційної системи звітності НПФ та їх адміністраторів;
- відпрацювання чітких механізмів взаємодії з ДКЦПФР, у процесі організації неперервного нагляду за діяльністю НПФ, адміністраторів НПФ, компаній з управління активами та зберігачів.

Завдяки здійсненню цих заходів можна покращити діяльність недержавних пенсійних фондів, зацікавити громадян у подальшому розвитку цих небанківських фінансових інститутів та розв'язати ряд проблем, пов'язаних із соціальним захистом населення [6, с. 74].

Виходячи з проведеного аналізу показників розвитку контингенту пенсійних фондів та споживачів їх послуг, а також систематизації положень актів законодавства України, які стосуються питань діяльності недержавних пенсійних фондів, можна зробити такі висновки та пропозиції:

1. Система НПФ в Україні знаходиться на початковому етапі становлення, однак розвивається швидкими темпами на ринкових засадах.
2. Основними перешкодами на етапі становлення та розвитку контингенту НПФ та споживачів їх послуг є низький рівень поінформованості потенційних споживачів про сутність та переваги послуг з недержавного пенсійного забезпечення.
3. Уповноважені центральні органи державної виконавчої влади повинні якомога швидше розробити та розпочати серед населення України та підприємств-роботодавців широкомасштабну просвітницьку та інформаційну компанію з питань діяльності недержавного рівня пенсійної системи.
4. З метою запобігання непрямого податкового вилучення добровільних пенсійних накопичень громадян, податкове законодавство потребує вдосконалення в частині звільнення від оподаткування ПДВ послуг, які надаються, як обов'язкові, адміністраторами НПФ.
5. Для практичної реалізації закріплених законодавством податкових стимулів для вкладників НПФ – фізичних осіб, нормативні акти ДПАУ мають бути приведені у відповідність до норм чинного податкового законодавства в частині механізму надання платником податку – фізичним особам податкового кредиту з податку на доходи фізичних осіб [7, с. 63].

Отже, подальшому розвитку інституту недержавного пенсійного забезпечення заважають проблеми, пов'язані з недостатнім рівнем макроекономічної стабільності країни, низьким рівнем ефективності діяльності підприємств, недостатнім позитивним

досвідом існування накопичувальних фондів та недовірою населення до фінансових установ.

З метою здійснення інституційних перетворень у системі пенсійного забезпечення населення необхідно докласти зусиль для запровадження комплексу організаційно-правових та фінансово-економічних заходів щодо розвитку недержавного пенсійного забезпечення, здійснити поступовий перехід до обов'язкового накопичувального страхування та формування недержавних пенсійних фондів.

Здійснюючи відповідну податкову, інвестиційну та кадрову політику, можна підвищити мотивацію та створити стимули для участі роботодавців і найманих працівників у професійній пенсійній системі.

Разом з тим формування інституту недержавного пенсійного забезпечення має відбуватися з дотриманням принципу паритетності представництва сторін соціального діалогу в управлінні професійною пенсійною системою.

Список літератури

1. Вінер М. Як розробити дієву систему недержавного пенсійного забезпечення / М. Вінер, А. Нечай, В. Яценко // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 2. – С. 16–22.
2. Якимів А. Формування системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні / А. Якимів // Регіональна економіка. – 2010. – № 1. – С. 199–207.
3. Діденко Ю. Пенсійні схеми при недержавному пенсійному забезпеченні / Ю. Діденко // Економіка, фінанси, право. – 2009. – № 12. – С. 38–40.
4. Ткаченко Л. Перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні / Л. Ткаченко // Економіка України. – 2010. – №1. – С. 89–95
5. Ковальова Н. Перспективи створення недержавних пенсійних фондів в Україні / Н. Ковальова // Цінні папери України. – 2010. – № 1. – С. 18–19.
6. Леонов Д. Недержавні пенсійні фонди в Україні: стан та проблеми розвитку контингенту пенсійних фондів та споживачів їх послуг / Д. Леонов // Ринок цінних паперів України. – 2009. – № 9–10. – С. 70–76.
7. Ткач О. Пенсійні схеми та перспективи їх застосування недержавними пенсійними фондами в Україні / О. Ткач // Ринок цінних паперів України. – 2008. – № 9–10. – С. 59–65.

М. Шаварина, Н. Шаманская

Негосударственное пенсионное обеспечение в Украине в условиях становления рыночной экономики

Проанализировано проблемы функционирования в Украине негосударственных пенсионных фондов. Отражено факторы влияния на негосударственное пенсионное обеспечение, его преимущества в условиях рыночной экономики и перспективы дальнейшего развития в Украине.

M.Shavarina, N. Shamanskia

Nonstate provision of pensions in Ukraine in the conditions of market economy formation

The research analyzes the problems of functioning the non state pension funds in Ukraine. The article describes the factors of influence on non state pension ensuring. The author emphasizes on its benefits in the conditions of market economy and the prospects for its further development in Ukraine are offered.

Одержано 18.03.11